

УДК 377.046:63:94"18"(477.74)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.21>

Федорова І. В.

Одеський державний аграрний університет

Чебан О. М.

Одеський державний аграрний університет

РОЗВИТОК НИЖЧИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Тематика статті охоплює хронологічні рамки другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Автори зробили спробу проаналізувати становлення і розвиток нижчої сільськогосподарської освіти півдня України у важливий історичний та культурний період історії України від 1861 року. Відобразила зміни у суспільних та освітніх процесах, пов'язаних з реформами в Україні – селянською 1861 року, земською 1864 року, місцевого самоврядування 1870 року. Увагу зосереджено на історії розвитку змісту, форм і методів навчально-виховного процесу в аграрних навчальних закладах України нижчих рівнів. Розкрито дискусійні питання дидактики та методики викладання професійних аграрних дисциплін. Висвітлено внутрішній потенціал мотивації сільського населення в українських землях та зацікавленість великих землевласників у розширенні мережі нижчих сільськогосподарських шкіл. Проаналізовано реакцію влади на багаточисельні клопотання про дозвіл на відкриття мережі нижчих сільськогосподарських шкіл в земствах спеціально затвердженими статутами та «Нормальним положенням про нижчі сільськогосподарські школи» від 1883 року. Комплексно з'ясовано етапи історичного розвитку нижчої сільськогосподарської освіти України, розкрито історично зумовлені зміни у змісті, формах та методах навчально-виховного процесу в аграрних навчальних закладах другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. Вказано на різні форми власності нижчих сільськогосподарських шкіл з підтримкою органів місцевого самоврядування в межах земств. Проведено дослідження розвитку історії аграрної освіти України у період ХІХ – початку ХХ ст. під впливом змін у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті у колоніальний період. Проілюстровано розвиток сільськогосподарської системи освіти. Автори прослідковують становлення та розвиток різнорівневих сільськогосподарських навчальних закладів: шкіл, класів, курсів, училищ. Докладно аналізують типи нижчих сільськогосподарських шкіл. Надають інформацію щодо вивчення навчальних дисциплін. Звертають увагу на важливу складову практичної підготовки учнів. Доводять, що нижча та середня освіта цього напрямку сприяла становленню перших аграрних вищих навчальних закладів.

Ключові слова: аграрна освіта, сільськогосподарська освіта, нижча сільськогосподарська школа, жіноча сільськогосподарська школа, нижчі сільськогосподарські школи садівництва, курси, училища.

Постановка проблеми. Події російсько-української війни з 2014 році ще раз продемонстрували сталість та значну потугу аграрного сектора економіки держави. Воююча Україна здатна забезпечувати себе сільськогосподарською продукцією, експортувати усі її види та ще й надавати допомогу для підтримки гуманітарних операцій ООН в Афганістані, Кенії, Ефіопії, Судані, Ємені та Сомалі [1]. Достатньо висока фаховість українських аграріїв забезпечується культурними традиціями народу та безперечно безперервністю освітньої підготовки на всіх рівнях аграрної освіти. Першочерговою, науково насиченою та

максимально практичною є безпосередньо професійно-технічної освіта. Дослідження історичного досвіду української аграрної освіти попередніх століть стане важливим контекстом щодо осмислення сучасних теоретико-методологічних завдань. Тим паче під кутом зору активного просування України у Європейському напрямку. Наша розвідка сфокусована на дослідженні розвитку і становлення нижчих сільськогосподарських навчальних закладів Півдня України наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці протягом століття неодноразово

звертали увагу на важливе значення розвитку сільськогосподарської освіти в Україні, що свідчить про їх значний інтерес до цієї проблематики. Серед них аналітичні праці Точидловського Г. Я., Балашова І. В., історико-педагогічні аспекти розвитку сільськогосподарської освіти Федорової І. В., дослідження присвячені змісту й організації мережі аграрних установ Білан Л. Л., зокрема на Полтавщині Михайлюк О., на Київщині Рибченко Д., на Сумщині Комликова Г. І. [2].

Постановка завдання. Мета роботи полягає у комплексному дослідженні нижчої сільськогосподарської освіти Півдня України другої половини XIX – на початку XX століть., опису змісту, форм і методів навчального процесу. Досліджуваний період охоплює час від 1861 року, а саме нас цікавлять наслідки реформ в Україні – селянської 1861 року, земської 1864 року, місцевого самоврядування 1870 року – з огляду розширення мережі низчих сільськогосподарських шкіл.

Виклад основного матеріалу. Досліджуваний період української сільськогосподарської освіти нас відносить до колоніальних, імперських часів. Спроби організувати в російській імперії нижчу сільськогосподарську школу були ще в 1799 році, біля Павловська була відкрита сільськогосподарська школа, закрита вже в 1803 р. У 1825 р. графиня Строганова відкрила школу сільського господарства, що мала на меті надавати кріпосним юнакам освіту у галузі сільського господарства, гірських справ і ремесел. Школа складалася з двох відділень: теоретичного в Санкт-Петербурзі і практичного в Маріїнськом маєтку засновниці в Новгородській губернії. Більш систематична діяльність у зазначеній галузі почалася з постанови Міністерства державного майна. Останнє влаштувало в 40-х роках XIX ст. 8 казенних ферм для молодих людей, які могли б згодом засновувати зразкові господарства і зробити, таким чином, доступними для народу нові, вигідні способи господарювання. Проте ферми так мало відповідали своєму призначенню, що 3 з них були закриті ще в 1859 році в останніх прийом вихованців був припинений в 1867 р. [3, с. 10].

У 70-х роках XIX ст. до канцелярій губернаторів України (у складі російської імперії) стали надходити багаточисельні клопотання про дозвіл відкриття нижчих сільськогосподарських шкіл. Тому урядом дозволено було цілий ряд нижчих сільськогосподарських шкіл за спеціально затвердженими статутами. Задовольняючи ці клопотання, уряд затвердив в 1883 р. «Нормальне положення про нижчі сільськогосподарські школи».

Згідно з цим положенням, нижчі сільськогосподарські школи мали на меті «поширення в народі основних пізнань з сільського господарства і необхідних для нього ремесел, переважно шляхом практичних занять» [2, с. 64]. НСШ мали право відкриватися приватними особами, товариствами або земствами і користуватися асигнуваннями від казни в розмірі до 3500 крб. Їм могли відводитися в безкоштовне користування до 500 десятин казенної землі. Навчання в НСШ тривало три роки. Вони ділилися на два розряди: до НСШ 1-го розряду приймали осіб, що закінчили курс двокласних сільських училищ, а в НСШ 2-го розряду – що закінчили курс народних училищ. У разі потреби при НСШ можна було влаштовувати підготовчі класи. Унаслідок різноманітних потреб сільськогосподарського середовища довелося створити НСШ різних типів, що не було передбачено нормальним положенням [4].

Визначимо сільськогосподарські школи наступних типів:

1. *Нижчі сільськогосподарські школи загальної 1-го розряду.* До 1 січня 1898 р. їх було 36 (до 1 січня 1899 р. – 41), з них 5 влаштовані казною, 16 земствами, 4 різними суспільствами і 11 приватними особами. Першою була заснована казенна Маріїно-Горська школа в 1880 р. Особливе місце займали казенні школи, що діяли за спеціально затвердженими статутами і програмами, що були подекуди більш розширеними, ніж це передбачалося нормальним положенням. Оскільки серед тих, що вступали до НСШ 1-го розряду дуже мало випускників двокласних сільських училищ, що закінчили курс, тому майже при всіх НСШ доводилося влаштовувати підготовчі класи; таким чином навчання в НСШ тривало до 4–5 років. Крім того, багато НСШ направляли своїх вихованців після закінчення навчання на річну практику до приватних маєтків і видавали атестати лише після підготовленого вихованцями звіту.

У 1896 р. у с. Мігея Єлісаветградського повіту Херсонської губернії було засновано Ольгінську сільськогосподарську школу, яка підпорядковувалася Міністерству землеробства і державного майна. На навчання до Ольгінської сільськогосподарської школи приймали за результатами вступних випробувань хлопчиків від 14 років. Учні вивчали садівництво і городництво, бджільництво і шовківництво протягом чотирьох років. У школі викладали загальноосвітні предмети: Закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію із землемірством і кресленням, географію, російську історію; спеціальні предмети: основні

відомості із природничих наук, землеробство з сільськогосподарською економією, скотарство і найпростіші способи лікування тварин, законодавчі документи, які стосувалися сільського побуту і сільського господарства [5, с. 182].

2. *Нижчі сільськогосподарські школи загальні 2-го розряду.* До 1 січня 1898 р. їх було 14 (до 1 січня 1899 р. – 15), з яких 6 відкриті земствами, 1 дворянством і 7 приватними особами. Різниця між НСШ 1-го і 2-го розряду фактично виявилася неістотною. Курс продовжувався 3 роки, але переважно були 1 або 2 підготовчих класи. Стосовно нормального статуту для НСШ 2-го розряду було влаштовано також школи степового генерал-губернаторства. До 1 січня 1898 р. їх було 8 (до 1 січня 1899 г – 13) [4].

3. *Училища і НСШ садівництва.* До 1 січня 1898 р. їх було 18 (до 1 січня 1899 р. – 21); з них було 3 казенних, 11 засновані товариствами, 1 земством і 3 приватними особами. Програма казенних шкіл була ширшою і відводила більше місця теоретичному викладанню. Головним завданням школи було вчення садівництву (плодівництву) і городництву; крім того, в деяких школах вивчали бджільництво, хмелярство, виноградарство, шовківництво, лісівництво, виноробство, залежно від повітових потреб [4].

У 1828 році при Нікітському ботанічному саду в Криму було відкрите Казенне училище виноградарства, садівництва і виноробства [6].

У 1844 році в Одесі було засноване Головне училище садівництва. Після 4 років теоретичного навчання випускники продовжували практичне навчання у Нікітському ботанічному саду. В 1859 році Головне училище садівництва було переведене до Царициного саду біля Умані. У 1868 році воно було реформоване в Училище землеробства і садівництва. До навчальної програми введено було викладання повного курсу землеробства. У 1877 р. до господарства училища була приєднана лісова дача – ліс Грекова, що простягався на 72,5 десятини, викладачі та студенти «заклали лісовий розплідник на просторі однієї десятини», почалася наукова робота з акліматизації рослин під керівництвом В. В. Пашкевича [7, с. 343]. З 1863 року до 1875 року директором училища був М. І. Анненков.

У 1874 році губернським земством було засноване Херсонське нижче сільськогосподарське училище, у 1882 році воно було перетворене в середнє по положенню 1878 року. Деякий час Херсонським училищем завідував відомий на той час діяч М. В. Неручев [8].

4. *НСШ молочного господарства.* До 1 січня 1899 р. їх налічувалося 10, у тому числі 2 відділення при НСШ. Все НСШ були відкриті в приватних маєтках; перша школа, Павниківська, заснована в 1889 р. По статуту 1890 р., НСШ молочного господарства мали на меті навчання, переважно шляхом практичних занять, скотарству, олійництву і сироварінню. Навчання продовжується 2 роки; третій рік присвячується сповна або частково практичним заняттям.

5. Нижчі школи по інших спеціальностях – Горецьке ремісничє училище, що мало на меті готувати майстрів, здатних виготовляти і виправляти землеробські знаряддя і машини, а також управляти ними, і Березовсько-Покровська школа вівчарів, що мала на меті готувати навчених вівчарів і практиків [4].

6. *Жіночі сільськогосподарські школи.* Перша школа, Зозулінська, заснована в 1888 р. До 1 січня 1898 р. їх було 3 (до 1 січня 1902 р. – 8); всі засновано в приватних маєтках. Ці школи навчали вихованок домоводству і деяким спеціальним напрямкам сільського господарства, які мали значення для сільської господині. Навчання тривало зазвичай 2 роки [12, с. 84].

7. Практичні школи і курси спрощеного навчання стали виникати в останнє десятиліття XIX ст., задля задоволення зростаючої потреби в умілих і недорогих робітниках у сільському господарстві. Навчання проводилося за окремими його напрямками – садівництву, городництву, виноградарству тощо. Організація їх залежала від місцевих умов. Курс навчання тривав від 1 року до 4-х років; зараховувалися зазвичай особи, що вже уміли читати і писати. До 1 січня 1898 р. число таких шкіл було 9 (до 1 січня 1899 р. – 15), у тому числі 7 шкіл і 2 курси. Одна школа була заснована в казенному маєтку «Салгирка» поблизу Сімферополя, 3 школи засновано земствами, 3 школи – приватними особами і 2 курсів – товариствами виправних притулків [4]. Питання щодо важливості розвитку і діяльності нижчої сільськогосподарської школи на півдні України у XIX – на початку XX ст. і про можливі способи її поліпшення багато разів обговорювалися на конференціях освітян з технічної, професійної, сільськогосподарської галузей, на з'їздах, присвячених тематиці агрономічної допомоги сільському населенню, а також на нарадах при департаменті землеробства.

Освітня спільнота відразу долучилася до жвавого обговорення дидактики та методики викладання професійних аграрних дисциплін.

Департаментом Землеробства було видано праці Р. Штрауха «Навчальний план і програми викладання» та «Дидактика і методика викладання». Ці видання стали визначним явищем у процесі становлення і розвитку сільськогосподарської освіти. Програми викладання спрямовували викладача на те, що саме необхідно викладати і що має вивчатися, а дидактика разом з методикою всебічно розглядали питання про те, як потрібно викладати для того, щоб досягти успіху і тим самим виконати навчальний план. Таким чином, Р. Штраух у своїх працях висвітлив суттєві елементи аграрної педагогічної справи. На думку В. Перехода, праця Р. Штрауха «Навчальний план і програми викладання» стала настільною книгою викладачів аграрної сфери. Суттєвим плюсом при цьому є той факт, що викладач отримав змогу не лише чітко відслідковувати послідовність прочитаного курсу, але й зазначати необхідність певних змін та доопрацювань на майбутнє. Така метода дала можливість на фактичному матеріалі обґрунтовувати необхідність застосованих або змінених деяких питань програми з тієї чи іншої дисципліни. Перегляд і порівняння програм 1880 року з програмами 1904 року сформували чітке розуміння щодо необхідності не лише теоретичної основи навчального курсу, а й практичного аналізу доцільності необхідних змін. Таким чином, наголошувалося на потребі у так званому дворічному циклі апробації новостворених програм з професійних дисциплін у сільськогосподарській освіті. А саме: перший рік – це перший досвід апробації програми, її застосування за різних умов у декількох навчальних закладах. Другий рік – контрольний, який надасть змогу впевнитися у дієвості і правильності зробленого висновку поза суб'єктивних впливів та помилок. Після декількох років апробації В. Переход у своїх роботах робить висновок про недоліки у викладанні різних дисциплін і пропонує застосування різних дидактичних методів з об'єктивних причин задля поглибленого засвоєння теоретичного і практичного матеріалу студентами. Наголошує на необхідності уніфікувати методичні вказівки для молодих викладачів [9, с. 111–114].

Яскравими методичними працями початку ХХ століття стали «Методика землеробства» І. І. Білецького та «Дидактика і методика викладання» Р. Штрауха. Аналізуючи зазначені навчально-методичні посібники потрібно звернути увагу на їхні певні відмінності щодо практичної підготовки слухачів. «Методика землеробства» І. І. Білецького стосується дисципліни «Землеробство» з усіма суміжними дисциплінами.

Тому легше завдання викладачам рослинництва, але залишає остронь такі важливі дисципліни як економія, зоотехнія. Крім того, методика І. І. Білецького апробована переважно для викладання у нижчих сільськогосподарських школах та училищах. При цьому методика Р. Штрауха пристосована більше для вищої сільськогосподарської освіти, яка оперує до практично підготовлених слухачів. Останнє є досить важливим у справі викладання тому, що дає викладачеві той матеріал, який необхідний для аналізу першого рівня при евристичному методі. Така дискусія дала поштовх до остаточного визнання методу поєднання науково-теоретичних знань з сільськогосподарською практичною діяльністю. Таким чином найбільш актуальним методом у галузі сільськогосподарських наук, навколо якого зосередилася увага педагогів-аграрників, став метод поєднання теорії з практикою, який В. Перехід називає «герберт-ціллеровським» [9, с. 113]. Отже, на перший план виходить необхідність використання принципу наступності у підготовці учнів та студентів нижчих сільськогосподарських шкіл і училищ. На думку викладачів-практиків початку ХХ століття, важливим є правильна організація сільськогосподарських робіт згідно з навчальними програмами 1904 року. Яка передбачала активне залучення до усіх видів практичних сільськогосподарських робіт учнів молодших класів середніх сільськогосподарських училищ, а саме: посівної, жнив, догляду і годівлі сільськогосподарських тварин тощо.

Отже, викладання переходило на вищий рівень, керуючись принципами та вказівками, викладеними в методиці Р. Штрауха. Таким чином учні ставали слухачами зимових сільськогосподарських шкіл, а отже мали змогу осмислено сприймати теоретичні засади аграрних знань на основі практичних умінь.

Важливим є і так зване «програмне» питання. Адже, вимоги підготовки в середній школі суттєво відрізнялися від вимог нижчої. Різниця і мета організації навчального процесу у цих школах: середня школа мала готувати самостійних робітників у галузі сільського господарства, нижча ж – лише помічників (агрономічних старост). Тому викладачі-практики на сторінках науково-практичних видань радили в програмах викладання для середніх сільськогосподарських училищ вказувати на конкретні методи, які повинні бути застосовані у процесі вивчення того чи іншого предмета із перерахуванням усіх важливих особливостей певної дисципліни і висвітленням найбільш важливих

питань курсу, що викладається. Такі вказівки не могли бути нав'язуванням викладачеві будь-якого конкретного методу, а лише рекомендацією найбільш цілеспрямованих шляхів для засвоєння дисципліни. Так, вже у програмах 1911 року пропонувався розподіл на загальну частину і практичну, в якій наводилися основні питання дисципліни. Важливими, на думку В. Перехода, була наступна послідовність у побудові методичних вказівок: зазначення мети даного предмета, як освітнього, так і виховного характеру; вимоги щодо засвоєння даної дисципліни; перелік інструментарію даного курсу; дотримання логічної послідовності засвоєння навчального матеріалу; перелік методів, які заслуговують на увагу в процесі засвоєння тої чи іншої дисципліни. А отже, робота викладача може бути цілеспрямованою і продуктивною лише у тому разі, якщо він ставиться до неї свідомо. Останнє, у свою ж чергу, є можливим лише за умови, що викладач бачить усю навчальну дисципліну в цілому, як організовану за планом і методично розроблену.

Висновки викладачів було покладено в основу нового розробленого проекту про нижчу сільськогосподарську освіту. Нижчі сільськогосподарські школи, як це було з'ясовано радами шкіл і підтверджено на з'їздах, з успіхом готують нижчий персонал, що служить у великих господарствах – старост, прикажчиків тощо. Було зазначено деякими школами, що навколишнє населення, особливо приватні землевласники, прагнуть запозичувати від шкіл селекційне насіння, племінну худобу, знаряддя і машини і навіть прийоми обробітку землі. Але селянське населення не отримувало безпосередньої користі від сільськогосподарських шкіл, і, таким чином, основне завдання, поставлене положенням 1883 р. нижчим школам – «поширення серед народу основних знань з сільського господарства», ними прямо не виконувалося [2]. Причинами цього явища було визначено наступні обставини: у складі вихованців багато осіб, які вийшли з середовища малоземельних селян або з середовища міського класу, а, отже, після закінчення курсу не можуть господарювати у власному господарстві; селянські хлопчики, проживши від 3-х до 5-ти років в школі, звикали до кращих умов життя, ніж ті, які вони можуть знайти на селі; сума знань що набувалася в НСШ, набагато вища, ніж існуючі умови в селянському господарстві; нарешті, шкільні господарства за своїм типом наближалися до приватновласницьких господарств, а не до селянських. Що стосується підготовки нижчого персоналу для великих господарств, то школи, що

існували за нормальним положенням, загалом відповідали своєму призначенню, і було передбачено лише корекцію їх організації. В разі потреби при нижчих школах було передбачено відкриття відділення для підготовки знайомих з сільським господарством вчителів початкових училищ, нижчого персоналу для потреб земської агрономічної організації, а також фахівців з різних ремесел, що мали особливе значення в тій або іншій місцевості. В той же час, було визнано, що нижчі сільськогосподарські школи, чисельність яких, до того ж унаслідок їх дорожнечі, не могла бути значною, і не могла задовольнити потреб поміщицьких господарств у невимогливих навчених робітниках, сприяти поширенню сільськогосподарських знань серед селянства.

Зважаючи на це пропонувалися різні типи спрощених НСШ: з одного боку, таких, де головна увага приділялася б практичній діяльності сільського господарства за прикладом існуючих практичних НСШ, з іншого – такі, в яких головна увага зверталася б на теоретичні предмети, що є основою сільського господарства. Окрім спеціальної школи, для поширення сільськогосподарських знань серед селян пропонувалося введення викладання сільського господарства в народних учительських школах [4].

Дослідивши джерела можемо констатувати, що з розвитком мережі та системи нижчих сільськогосподарських шкіл передова громадськість, сільські господарі, прогресивна частина правлячої бюрократії стали виступати за створення сільськогосподарських навчальних закладів більш високого типу. З огляду на те, що практичне навчання не передбачало серйозної теоретичної підготовки. На фоні прискореного розвитку аграрного господарства в ринкових умовах теоретична підготовка ставала базою не тільки вдосконалення виробничої сфери, а й визначення довгострокових господарсько-виробничих перспектив. Перші в росії середні сільськогосподарські навчальні заклади (землеробські училища) були відкриті на основі загального Положення про них, затвердженого царем 30 травня 1878 року і Статуту землеробських училищ, затвердженого міністром держмайна 10 березня 1888 року. У Статуті говорилося, що вони «мають на меті надавати учням в них і молодим людям теоретичну і практичну освіту, потрібну для правильного ведення ними сільського господарства» [10, с. 4–17].

26 травня 1904 року було затверджено нове «Положення про сільськогосподарську освіту». Курс навчання для середніх сільськогосподарських

училищ був залишений шестирічним, проте передбачалося створення 6 класів – 2 загальноосвітніх та 4 спеціальних. В училищах обов'язковими предметами були: Закон Божий, російська мова, одна з нових мов, географія, історія, математика, креслення і малювання, природознавство, землевпорядкування, сільське господарство і його галузі, рахівництво і законодавство. Випускники отримували звання агронома [9, с. 111–114].

Висновки. Таким чином можемо зазначити, що головними передумовами розвитку аграрної освіти України у досліджуваний період стали:

- скасування кріпацтва у 1861 р., що вимагало посилення агрономічної допомоги населенню, що за «Положенням про селян, що вийшли з кріпосної залежності» отримало право вступати до різних навчальних закладів;

- впровадження земського самоврядування у 1864 р., яке охоплювало все економічне та культурне життя українських губерній та об'єднувало різні верстви населення, що мали земельну власність;

- просвітницька діяльність сільськогосподарських товариств, громадських організацій та окремих приватних осіб, які популяризували агрокультурні знання серед українського населення, започаткували й сприяли розвитку сільськогосподарських шкіл і училищ на території України;

- швидкий та бурхливий розвиток сільського господарства і промисловості на теренах України,

який вимагав різнорівневої підготовки фахівців аграрного профілю («Положення про сільськогосподарську освіту» від 26.05.1904 р.).

На початку XX століття аграрна освіта на українських землях, які перебували у складі російської імперії, потребувала активного перегляду. Зокрема увага освітян була прикута до програм викладання професійних дисциплін у сільськогосподарських навчальних закладах. Адже, освітній процес здійснювався на підставі затверджених ще у 1880 році «Програм викладання у сільськогосподарських училищах», але при поглибленому зануренні у навчальний процес перед викладачем поставала маса питань суто програмного характеру через відчутний розрив теоретичних програм із нагальними потребами сільського господарства, яке активно розвивалося. У цей період аграрна освіта мала наступну градацію: нижчі сільськогосподарські школи, середні сільськогосподарські школи, середні сільськогосподарські училища. Поштовхом до перетворень стало «Положення про сільськогосподарську освіту» від 26.05.1904 р., яке передбачало наступні розряди нижчих сільськогосподарських навчальних закладів: нижчі сільськогосподарські училища, нижчі сільськогосподарські школи, практичні школи. Крім цього сільськогосподарські товариства і земства організовували короткочасні сільськогосподарські курси для селян, а також бесіди, читання та екскурсії з сільськогосподарської тематики [11, с. 230].

Список літератури:

1. Зерновий коридор – дорога життя. Фонд демократичної ініціативи імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/zernoviy-koridor-doroga-zhittya> (дата звернення: 21.03.2025)
2. Комликова Г. І. Сільськогосподарська освіта на Сумщині наприкінці XIX ст. маловідомі сторінки становлення. *Аграрна наука і освіта в Україні: історичний екскурс, сучасна парадигма, стратегія розвитку*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (у рамках І-го наукового форуму «Науковий тиждень у Крутах – 2016», 25 березня 2016 р., с. Крути, Чернігівська обл.) / ДС «Маяк» ІОБ НААН. Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2016. С. 64. URL: https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/3247/1/Komlykova_Tezy.pdf (дата звернення: 21.03.2025)
3. Рибченко Д. В. Формування мережі та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Київщини в XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ... к-та іст. наук: 07.00.07 / Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. Київ, 2004. 20 с.
4. Михайлюк О. І. Нижчі та середні сільськогосподарські освітні заклади Полтавщини у XIX – на початку XX ст.: наукове видання / О. І. Михайлюк; Укр. акад. аграр. наук. Ін-т землеробства УААН. Київ: Нора-прінт, 1999. 17 с.
5. Федорова І. В. Розвиток ступеневої освіти фахівців-аграріїв Півдня України. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (збірник наукових праць)*. № 11–12. Одеса: ПНПУ ім. К. Д. Ушинського, 2011. С. 179–185.
6. Аграрна освіта України на перетині століть / за заг. ред. М. Ф. Бойка. Київ: Аграрна освіта, 2015. 279 с.
7. Манько В. М., Заболотько О. О. Становлення системи навчання інженерів-механіків сільськогосподарського виробництва в Україні. *Науковий вісник НАУ*. Київ. Вип. 50. 2002. С. 343–348.
8. Державний архів Одеської області, м. Одеса. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 12. 15 арк.
9. Федорова І. В. Дискусії щодо організації навчального процесу у сільськогосподарських навчальних закладах на початку XX століття. *Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє*:

результати чотирнадцятої Міжнародної конференції: збірник наукових праць (4 травня 2016 р.); відп. ред. Приходько М. М., Тонких С. В. Київ: Видавництво «Аграр Медіа Груп», 2016. С. 111–114.

10. Михайлюк О. І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ... к-та іст. наук: 07.00.07 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка; Центр українознавства. Київ, 2001. 17 с.

11. Білан Л. Л. Форми організації навчального процесу в аграрних вищих навчальних закладах в XIX – на поч. XX ст. *Проблеми освіти*. Вип. 42. 2005. С. 229–234.

12. Селецький А. В. Історіографія класифікацій організаційно-педагогічних форм з підготовки робітничих кадрів в Україні останньої чверті XIX – початку XX ст. *Професійна педагогіка*. № 2. С. 82–93. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/2354/1/Seletskiy.pdf> (дата звернення: 21.03.2025)

Fedorova I. V., Cheban O. M. DEVELOPMENT OF LOWER AGRICULTURAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN SOUTHERN UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE EARLY 20TH CENTURY

The article covers the chronological framework of the second half of the 19th century to the early 20th century. The authors attempt to analyze the formation and development of lower agricultural education in Southern Ukraine during a significant historical and cultural period in Ukrainian history, beginning in 1861. The article reflects the changes in social and educational processes associated with major reforms in Ukraine – the peasant reform of 1861, the zemstvo reform of 1864, and the local self-government reform of 1870.

The focus is placed on the historical development of the content, forms, and methods of the educational process in lower-level agricultural institutions in Ukraine. The article explores controversial issues of didactics and the methodology of teaching professional agricultural disciplines. It highlights the internal motivation of the rural population in Ukrainian territories and the interest of large landowners in expanding the network of lower agricultural schools.

The article analyzes the authorities' response to numerous petitions requesting permission to open a network of lower agricultural schools within the zemstvos, based on specially approved charters and the "Standard Regulation on Lower Agricultural Schools" of 1883. It provides a comprehensive overview of the stages of historical development of lower agricultural education in Ukraine and reveals historically determined changes in the content, forms, and methods of teaching in agricultural institutions in the 19th and early 20th centuries.

Attention is given to the various forms of ownership of lower agricultural schools supported by local self-government bodies within zemstvos. The research examines the development of agricultural education history in Ukraine during the 19th and early 20th centuries under the influence of socio-political, socio-economic, and cultural changes during the colonial period. The article illustrates the development of the agricultural education system. The authors trace the emergence and evolution of different levels of agricultural educational institutions: schools, classes, courses, and colleges. Particular attention is paid to the types of lower agricultural schools, the subjects taught, and the crucial component of students' practical training. It is concluded that lower and secondary-level agricultural education contributed to the formation of Ukraine's first higher agricultural institutions.

Key words: agricultural education, rural education, lower agricultural schools, women's agricultural schools, horticultural schools, courses, colleges.